

ANDRZEJ MANIA

PROBLEMY TERYTORIALNE EUROPY W STUDIACH DEPARTAMENTU STANU USA W LATACH 1941—1944

Wojna w Europie skupiła uwagę polityków amerykańskich na problemach przyszłości świata i poszukiwaniu kierunków polityki USA. Właściwy początek studium w tym zakresie dało powołanie Leo Pasz-volsky'ego na szefa Division of Special Research w Departamencie Stanu oraz tworzenie różnego rodzaju zespołów dla studiowania tych zagadnień. Z tych największe znaczenie miał powstały już w 1941 roku Advisory Committee on Postwar Foreign Policy, w którego skład wchodziło wielu polityków, dyplomatów, kongresmenów i intelektualistów¹.

W toku wojny wskutek poszerzania się zakresu zadań stawianych przed zespołem studiującym zagadnienia polityczne (generalne problemy polityczne, problemy terytorialne, problemy organizacji międzynarodowych, techniczne problemy bezpieczeństwa, problemy prawne, kwestie organizacji regionalnych itd.) doszło do utworzenia odrębnych podkomitetów, takich jak m.in.: politycznego (kierowanego przez Harleya A. Nottera), terytorialnego (kierowanego przez Philipa E. Mosleya) i ds. organizacji międzynarodowych (kierowanego przez Durwarda V. Sandifera)².

Zespoły te składały się z doświadczonych dyplomatów i badaczy uniwersytetów, głównie północno-wschodnich, czasowo powołanych do służby państwowej. Taki dobór członków tych grup wynikał z zadań przed nimi stojących. Mieli oni bowiem dostarczać materiałów na temat szczegółowych zagadnień związanych z wojną i przyszłym kształtem świata, w tym także granic. Z tego też względu ich memoranda oparte na szczegółowych studiach historycznych, ekonomicznych czy demograficznych były dopiero materiały do podejmowania dyskusji czy decyzji politycznych. Już w tym momencie trzeba jednak stwierdzić, że interesujące nas w tym opracowaniu efekty ich pracy, w tym memoranda podkomitetów politycznego i terytorialnego, nie zostały nigdy formalnie w całości przedstawione władzy najwyższej, a co najwyżej docierały do sekretarza stanu i prezydenta selektywnie. Sposób sprawowania władzy przez F. D. Roosevelta, jego wizjonerskie widzenie świata oraz krytycz-

¹ Podstawowym opracowaniem dla tych spraw jest praca Harley'a Nottera, *Postwar Foreign Policy Preparation 1939—1945*, Washington D. C. 1949.

² Całość materiałów archiwalnych dotyczących tworzenia i działania zespołów znajduje się w The National Archives of the United States, Washington D. C., RG 59, H. Notter Papers i one też są podstawą niniejszego opracowania (dalej cyt.: Notter Papers, box...); o tworzeniu zespołów patrz Notter Papers, box 11; Mapa „Europe Problem Areas” przygotowana przez Division of Geography and Cartography Apr 15, 1943, Europe Series, Map 1 wyróżnia 34 konfliktowe granice europejskie.

ny, jeżeli nie pogardliwy, stosunek do Departamentu Stanu były źródłem tego stanu rzeczy³.

Dla nas przegląd tych studiów powstających w Departamencie Stanu jest ważny z następujących względów. Po pierwsze, dostarcza informacji na temat znajomości problematyki europejskiej. Po drugie, pozwala stwierdzić korelację lub jej brak pomiędzy głoszoną czy realizowaną polityką a tymi studiami. Po trzecie, mówi pośrednio o generalnych kierunkach polityki amerykańskiej i jej praktycznej wykładni.

Omówienie poniższe jest syntetycznym przekazem treści memorandów i studiów. Poza kilkoma wypadkami opuszczono rozbudowaną zawsze analizę demograficzno-historyczną. Dzisiejszym czytelnikom i historykom nie dostarcza ona ani nowych, ani szczególnie ciekawych informacji (miała takie znaczenie dla adresatów tych dokumentów), a co najwyżej rodzi z jednej strony uznanie dla znajomości faktów, a z drugiej — budzi czasem, choć rzadziej, irytację z powodu błędów, w tym zapożyczonych od europejczyków, jak np. posługiwanie się terminami: język czechosłowacki czy naród serbochorwacki. Przedstawiono więc w zasadzie tylko fakt odnotowania istnienia sporu terytorialnego i konkluzje podkomitetów politycznego i terytorialnego zawarte w materiale archiwalnym.

Studia z zakresu tej problematyki dadzą się pogrupować w części poświęcone kolejno granicom: Związku Radzieckiego, Polski, Niemiec, pozostałych państw europejskich.

I. GRANICE ZWIĄZKU RADZIECKIEGO

Tytułem wprowadzenia do tej problematyki przytoczmy dwa sformułowania, które mają decydujące znaczenie dla wszystkich analiz dotyczących tego obszaru. Po pierwsze, było dla Amerykanów oczywiste, że „Russia will insist upon the restoration of her June boundaries”. Po drugie, w innym miejscu stwierdzono, że „unless the United States were willing to fight against the Soviet Union, some concessions to Soviet

³ Hugh De Santis, *Diplomacy of Silence, The American Foreign Service, The Soviet Union, and the Cold War, 1933—1947*, Chicago 1980, s. 84; Charles E. Bohlen, *Witness to History 1929—1969*, New York 1973 s. 126—127, piszą o pewnym wzroście znaczenia Advisory Committee... od połowy 1943 r., a co za tym idzie i zespołów specjalistów. Krytycznie o wykorzystywaniu ich pracy przez kierownictwo państwa pisali także Sumner Welles, *Seven Decisions That Shaped History*, New York 1951, s. 128 oraz Lynn Etheridge Davis, *The Cold War Begins. Soviet-American Conflict over Eastern Europe*, Princeton 1974, s. 70—71.

⁴ Cyt. za Notter Papers, box 54, memorandum z 12 marca 1943 r. „Tentative Views of the Subcommittee on Political Problems” oraz za Political Subcommittee Summary of Views March 1942 — July 1943. Ten drugi dokument podaje dalej: „It was further suggested that many of these questions might best be settled during the war period while this Government had some means of bringing pressure on the Soviet Union, and that the most satisfactory settlement could probably be reached if the Soviet Union were confident that the United States would participate in some type of international security system after war” Mapa „Soviet Union, Western Boundary Problems” przygotowana przez Office of Geographer, Sep. 2, 1943, East European Series, Map 20.

demands would have to be made"⁴. Zwróćmy tu uwagę na fakt, że to ostatnie stwierdzenie jest w pewnym stopniu sprzeczne z często powtarzaną amerykańską wykładnią odpowiednich sformułowań Karty Atlantyckiej, której wyrazem była tzw. *policy of postponement*⁵.

1. Granica radziecko-fińska⁶

a) odcinek północny — tzw. półwysep rybacki, który należał do carskiej Rosji do 1918 r., a następnie układem w Tartu z października 1920 r. został przekazany w części zachodniej (ok. 400 km²) Finlandii, by od 12 marca 1940 r. wejść w skład ZSRR,

b) Karelia, płw. Hanko, zatoka Fińska.

Obszar utracony przez Finlandię w 1940 r. wynosił 13 500 mil² (z czego ponad 9500 mil² należało do regionu przesmyku karelskiego a 47 mil² stanowił wydzierżawiony obszar Hanko). Ludność tego obszaru (450 000) prawie w całości opuściła go na początku 1940 roku, by powrócić po agresji fińskiej w czerwcu 1941 r.

c) sektor Salla — był częścią Finlandii od 1595 r. i został przekazany ZSRR układem z marca 1940 r.

Zmieniające się stanowisko obu stron w sprawie przyszłej granicy było znane Amerykanom. Sumner Welles odnotował w swym memorandum z 18 sierpnia 1941 r. gotowość radziecką do dyskusowania nowego traktatu z Finlandią wprowadzającego nawet pewne koncesje na rzecz strony fińskiej⁷. Późniejsze dokumenty amerykańskie informują o radzieckich propozycjach pokojowych: w lutym 1944 r. zakładały one przywrócenie granicy z 1940 r., a w kwietniu dodały żądanie — umiarkowane w ocenie Amerykanów — oddania Petsamo w zamian za Hanko⁸. Finowie z kolei — w miarę jak przegrywali wspólnie z Niemcami wojnę z ZSRR — zmniejszali zakres swych terytorialnych aspiracji. Na początku wojny inkorporowali ziemie utracone w 1940 r., zaś już w lutym 1943 r. prezydent Ryti gotów był uznać potrzebę zdemilitaryzowania Karelii i przyznania ZSRR prawa do wysp w zatoce Fińskiej (przy granicach z 1939 r.), by w ustnym memorandum przekazanym w De-

⁴ O tym patrz w licznych pracach, w tym H. Feisà, H. McNeilla, J. LGaddisa i ostatnio w bardzo ciekawej pracy Sarah Meiklejohn Terry, *Poland's Place in Europe, General Sikorski and the Origins of the Oder-Neisse Line 1939—1943*, Princeton 1983, s. 169.

⁵ Notter Papers, box 57, P-217, Europe: Problem Areas, Apr. 19, 1943; Notter Papers, box 119, PG 20, Sep. 24, 1943, Finnish-Soviet Frontier; Notter Papers, box 57, P-190, Feb. 5, 1943, Boundary Problems of the East European Region; Mapa „Finland: Transportation and Territorial Changes” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, March 30, 1944, Finnish Series Map 2.

⁷ Notter Papers, box 58, P-256, Official Policies and Views Regarding the Post-War Settlement of European Territorial Problems — May 25, 1944; Notter Papers, box 55, Minute 34 z posiedzenia komitetu politycznego z 28 listopada 1942 r. gdzie stwierdzono, że ZSRR chce odzyskać granice z 1941 r. „with possible incorporation of Petsamo and obtain the recognition of special Russia interests in Finland. The existence of a desire on the part of Soviet Government to incorporate all Finland was not precluded”.

⁸ Notter Papers, box 58, P 242, Sep. 23, 1943, Official Policies and Views of the Soviet, British and American Governments.

partamencie Stanu w marcu 1943 r. podnosić jedynie znaczenie dla Finlandii obszaru Vipurii, Hanko i kanału Saiman⁹.

Amerykanie od początku wojny wypowiadali się za wycofaniem wojsk, choć nie deklarowali swego stanowiska w sprawie granic. Ciekawą dyskusję na ten temat przeprowadzono w Departamencie Stanu 20 stycznia 1943 roku¹⁰. Prowadził ją Greyson L. Kirk, a za podstawę wzięto opracowanie Andreasa G. Ronvovde. Rozważając możliwe radzieckie żądania zgodzono się, że przekroczą one ustalenia z marca 1940 r., a jeden z dyskutantów (Ch. E. Bohlen) zakładał nawet inkorporację Finlandii. Tej ostatniej opinii sprzeciwiał się Kirk uznając taki krok radziecki za niepotrzebny wobec przewidywanej oczywistej dominacji ZSRR w tej części Europy. Amerykanie określili swoje zadanie jako polegające na kontrolowaniu żądań sojuszników i gwarantowaniu tym samym istnienia małych państw. Tenor tej dyskusji, jak i oceny powoływanych opracowań wskazują na potrzebę akceptacji dla radzieckich żądań, mimo że publicznie odmawiano uznania granicy powstałej w marcu 1940 roku.

2. Państwa bałtyckie¹¹.

W tej sprawie, jak chyba w żadnej innej, Amerykanie mieli jasność co do stanowiska radzieckiego¹². Powołana już wyżej dyskusja z 20 stycznia 1943 r. sugerowała wprawdzie jeszcze możliwość innych rozwiązań, ale bez zbytowego przekonania. Mówiono m.in. o ewentualnym innym potraktowaniu Litwy czy choćby rejonu Wilna i wskazywano na prawdopodobnie mniejsze zainteresowanie Rosjan tym regionem wobec braku zagrożenia ze strony jakiegokolwiek mocarstwa europejskiego wobec zbliżania się klęski Niemiec. Opierano to przypuszczenie na założeniu, że względy bezpieczeństwa decydowały przecież o rozstrzygnięciach w tym regionie w czerwcu 1940 roku, a to nie będzie już zagrożone — jak wspomniano — po tej wojnie (tylko Bohlen podnosił, że to nie tym motywowane były kroki radzieckie, ale zamiarem przywrócenia dawnych granic carskich!). W sprawie tej deklarowana polityka USA była jednoznaczna. Prezydent odmawiał akceptacji dla inkorporacji państw bałtyckich, gdyż — jak stwierdzają politycy amerykańscy w swych licznych wypowiedziach — byłoby to sprzeczne z zasadami Karty Atlantyckiej. W późniejszym czasie prezydent skłonny był sugerować Stalinowi zorganizowanie plebiscytu na tym terenie w rok lub

⁹ Notter Papers, box 56, P 135b, Official Views on Soviet Post-War Policy, Oct. 4, 1943 stwierdza, że prezydent Finlandii rozumie potrzebę uwzględnienia radzieckich interesów „and there are indications that the Finnish Government might also consider rectification on the Karelian Isthmus necessary to the security of Leningrad. However, Finland is thought to consider the retention of Hängo, Viipuri and Sorlavalva as essential”.

¹⁰ Notter Papers, box 57, ST Minutes 5.

¹¹ Notter Papers, box 57, dok. cyt. P 217 oraz P 190.

¹² Notter Papers, box 55, Minute 34, Nov. 28, 1942 pisze, że nie można wykluczyć jakiegokolwiek formy włączenia tych państw do federacji, choć inne dokumenty nie powoływane w tej chwili ukazują, że Amerykanie mieli orientację co do radzieckiej niechęci wobec projektów federacji. Późniejszy dokument z 11 lutego 1944 pt. Soviet War Aims. A Summary Views jednoznacznie prezentuje stanowisko radzieckie (RG 59, CAC 71, tj. State Department Document of Interdivisional Country and Area Committee).

dwa po wojnie! Tu także, jak i w sprawie fińskiej, widać gotowość zaakceptowania radzieckiego stanowiska przy utrzymywaniu jego negatywnej oceny w publicznych deklaracjach.

3. Granica z Polską

Sprawa ta omawiana była w najliczniejszej grupie opracowań. Bardzo wcześnie znajdujemy w nich przynajmniej częściową akceptację dla radzieckich żądań, choć w wielu opracowaniach szczegółowych szukano kompromisowych rozwiązań pomiędzy liniami powstałymi w Rydze i we wrześniu 1939 roku¹³. W powoływanej już dyskusji z początku 1943 roku odnotowano tylko generalne różnice zdań pomiędzy Polską a ZSRR, a także wskazywano na fakt, że ludność polska stanowiła mniejszość na tym terenie, w czym znajdowano argument na rzecz konieczności rezygnacji z granicy ustalonej w 1921 roku. Jedynie argumenty o dużym znaczeniu południowej części kwestionowanego obszaru dla Polski świadczyły — w ocenie Amerykanów — na jej rzecz. Tworząc dokument konkludujący tę i wcześniejsze dyskusje członkowie podkomitetu politycznego pisali 5 lutego 1943 roku, że choć linia ryska może być proponowana jako granica to być może konieczne będzie zaakceptowanie granicy wzdłuż linii Curzona oraz że „It is thought by the territorial subcommittee that should a frontier lying somewhere between the Riga line and the Curzon line be agreed upon by parties concerned. Eastern Galicia, or at last a major portion of it including the city of Lwow should remain in Poland”¹⁴.

Amerykańskie studia nad polsko-radziecką granicą zostały uwieńczone memorandum z 10 maja 1943 roku pt. Poland, Soviet Union, Teritorial Problems, Polish-Soviet Frontier¹⁵. Dokument ten zawiera omówienie alternatywnych rozwiązań granicy wraz z mapami i danymi etnicznymi. Prezentuje on następujące rozwiązania:

a) Granica wzdłuż linii Curzona od byłej granicy polsko-litewskiej do północnej granicy Galicji, następnie wzdłuż Bugu i zachodniej granicy województwa tarnopolskiego do granicy z Bukowiną. To rozwiązanie dawało Rosjanom przyrost o 7,5 mln ludzi, ale pozostawiało Polsce większość okręgu białostockiego i województwa lwowskie i stanisławow-

¹³ L. Pastusiak, *Roosevelt a sprawa polska*, Warszawa 1980, w ślad za powołaną w przypisie 1 pracą Nottera podaje informację o opracowaniu podkomitetu terytorialnego z 13 czerwca 1942 (T. 10), czy z 20 czerwca (T. 11); Notter Papers, box 58 H 22, July 15, 1942, Policy Summaries: Soviet Union-Territorial Problems: Western Frontier of the Soviet Union pisze, że „In the case of Poland it was thought that while a compromise would be desirable a line fairly close to that claimed by the Soviet Union probably would have to be accepted”; S. M. Terry, *Poland's...*, s. 282—283, słusznie pisze o niekonsekwencji w polityce amerykańskiej, gdyż polityka nieuznawania zmian granicznych dokonanych w czasie wojny nie była wspierana zasadą akceptacji dla *status quo ante bellum*, co wraz z pewną skłonnością do uznania zasadności granicy wzdłuż linii Curzona miało wpływ na rozwiązania w tej sprawie.

¹⁴ Cyt. za Notter Papers box 57 P 190; dokumenty te odrębnie omawiają tzw. rejon Suwałki, zajęty przez Niemcy w 1939 r., lecz nie było to przedmiotem odrębnego opracowania.

¹⁵ Notter Papers, box 79; powstało przy okazji wiele map, jedna z najciekawszych przygotowana została 26 listopada 1942 r. przez Office of Geographer i zawiera te właśnie alternatywne rozwiązania — (Polish Series Map 12, Poland: Eastern Frontier).

skie. W podkomitecie politycznym uznano to za logiczny kompromis mogący spotkać się z akceptacją amerykańskiej opinii publicznej. Dyskusja w podkomitecie terytorialnym wskazywała na wartość tego rozwiązania i z tego względu, że zapobiegłoby ono powstaniu granicy radziecko-czechosłowackiej i rozciągnięciu wpływów ZSRR na Karpaty.

b) Przywrócenie granicy z 1 września 1939 r. Linia ta zgodna jest z zasadą nieuznawania zmian dokonanych siłą, lecz dyskusja w podkomitecie politycznym wskazywała na niemożliwość osiągnięcia tego ze względu na postawę ZSRR, mimo że podkomitet terytorialny sugerował, aby wstępnie występować z tą propozycją.

c) Granica zostawiająca region Wilna, województwa białostockiego, kawałek terytorium na wschodnim brzegu Bugu i całą Galicję w rękach Polski. To dawałoby Rosjanom przyrost ludności o 4,3 mln ludzi, ale przy Polsce pozostałyby Wilno, Lwów i zagłębienie z ropą naftową. Dyskusja w podkomitecie terytorialnym na temat tego rozwiązania nie była prowadzona.

d) Linia wzdłuż wschodniej granicy województwa białostockiego, lubelskiego i lwowskiego od południowej granicy Litwy do północnej granicy Czechosłowacji. Nie dyskutowano nad tym rozwiązaniem w żadnym podkomitecie, ale autorzy dokumentu wskazywali na jego niedogodność ze względu na odcięcie Polski od Rumunii i powstanie granicy radziecko-czechosłowackiej.

e) Linia Curzona wraz z jej zakończeniem w Galicji. Rozwiązanie to dawałoby Rosjanom przyrost ludności o 10,5 mln, z czego Polacy stanowiliby 36%. Dyskusja w podkomitecie politycznym wskazywała na gotowość zaakceptowania jej, jeżeli nie uda się uzyskać korzystniejszej granicy. Podkomitet terytorialny uznał to za maksimum ustępstw na rzecz Rosjan.

f) Granica według radziecko-niemieckiego podziału z września 1939 roku. Oba powoływane podkomitety odrzuciły to rozwiązanie, choć stwierdziły, że sytuacja w tym regionie w końcu wojny może być taka, że trzeba będzie ją zaakceptować.

4. Granica radziecko-rumuńska.

a) Północna Bukowina¹⁶. Obszar ten w latach 1775—1918 należał do Austrii, potem do Rumunii, stąd też autorzy powoływanego memorandum sprzeciwiają się utrzymaniu tego terytorium w rękach radzieckich pisząc „it was thought more important to avoid Russia control over Bukovina that Soviet territory should not reach the Danube”¹⁷. Wskazywano ponadto na powiązanie losu i znaczenie tego obszaru ze sprawą

¹⁶ Patrz też Notter Papers, box 59, PG 23, Sep. 23, 1943, Rumanian-Soviet Frontier: Northern Bukovina. Tam też rozważa się możliwości a) przejęcie Bukowiny przez Rumunię — to najbardziej naturalne, b) przejęcie przez Rosjan — najbardziej prawdopodobne, c) podział zgodnie z kryteriami etnicznymi.

¹⁷ Cyt. za Notter Papers, box 55, Minute 34 z 28 listopada 1942 r.; patrz też opracowanie Territorial Subcommittee Meeting z 27 lipca 1942 r. (T 12) oraz Notter Papers, box 57, memorandum z 5 lutego 1943 r.; Notter Papers, box 79, ST Minutes 6, January 27, 1943, w sprawozdaniu z dyskusji czytamy, że Mosley uznawał wprawdzie prawo Rosjan do małych fragmentów Bukowiny, ale niepokoiła go argumentacja radziecka stwierdzająca, że tym samym następuje łączenie w jedność narodu ukraińskiego, co mogłoby stworzyć precedens upominania się o Ruś Zakarpacką.

granicy polskiej, gdyż jeżeli Polska utrzymałaby Galicję w swoich rękach to szczególnie ważne byłoby przywrócenie tego obszaru Rumunom.

b) Besarabia¹⁸. Odmienne od Bukowiny obszar ten należał do Rosji w latach 1812—1918 (poza latami 1856—1878). Amerykańskie stanowisko w tej sprawie pełne było sprzeczności. Z jednej strony, w 1944 roku wobec zbliżania się końca wojny, zakładano konieczność wycofania się Rumunów poza granice z czerwca 1941 roku (bez definitywnego orzekania co do przyszłości tego obszaru), a z drugiej — przypominano w wewnętrznych dokumentach Departamentu Stanu, że przynależność Besarabii do Rumunii nigdy nie były uznana przez USA, co było jakby wstępem do akceptacji granicy z VI 1941 roku.

Konkludując sprawy granicy radzieckiej przyjrzyjmy się całościowemu opracowaniu tego problemu w memorandum J. C. Cambella, N. B. Chipmana, P. E. Mosleya, Ch. E. Bohlena, E. Durbrowa, G. F. Reinhardta pt. *Western Frontier of the Soviet Union*¹⁹. Wskazywano tam na strategiczne znaczenie obszaru przejętego przez ZSRR w latach 1939—1941 dla tego państwa oraz na znaczenie gospodarcze dla państw, które utraciły te obszary. Podnoszono także istnienie etnicznego uzasadnienia dla tych zmian tylko dla pewnych obszarów. Zmiany granicy polskiej uznane były jako etnicznie w części uzasadnione, choć w efekcie Polska może utracić więcej niż sojusznicy Hitlera.

Rozpatrywano możliwe rozwiązania:

1) Przywrócenie granic z września 1939 roku uznano za najbardziej pożądane, gdyż tylko granice Rumunii i Finlandii zostały zmienione przy akceptacji własnych rządów po klęsce lub w wyniku ultimatum.

2) Modyfikacja granic na korzyść ZSRR. Tu zalecano podjęcie starań na rzecz obrony Viipuri i Hanko dodając, że los tego ostatniego zależeć będzie od tego, czy ZSRR utrzyma w swych rękach Estonię. Jeżeli to nastąpi straci zainteresowanie tym portem wobec przejęcia kontroli nad drugim brzegiem zatoki. W przypadku Rumunii zalecano uznanie zajęcia Besarabii i przeciwstawianie się przejęcia północnej Bukowiny przez ZSRR. W wypadku Polski powtórzono znane możliwości dodając uwagę o szczególnym znaczeniu Lwowa i zagłębia ropy. W przypadku państw bałtyckich za pożądany kompromis uznano przywrócenie niepodległości z przyznaniem praw militarnych dla Rosjan na ich obszarze.

3) Granice z 22 czerwca 1941 roku. To rozwiązanie najbardziej zadowala Rosjan — jak pisali autorzy tego memorandum — i w efekcie rodzi nadzieję na ich współpracę z systemem bezpieczeństwa proponowanym przez USA, choć będzie to równocześnie złamanie zasad Karty Atlantyckiej. Zalecano — jeżeli będzie potrzebne — zaakceptowanie tego w granicach kompromisu (Viipuri dla Finlandii, niepodległość państw bałtyckich, Lwów dla Polski).

Z problematyką granic radzieckich wiąże się sprawa cieśnin czarnomorskich wobec zakładanego przez Amerykanów kontynuowania przez

¹⁸ Patrz też Notter Papers box 119, PG 22, Sep. 25, 1943, Rumanian-Soviet Frontier: Besarabia; powoływana wyżej dyskusja z 27 stycznia zawiera uszczypliwą uwagę Cambella pod adresem argumentacji rosyjskiej. Twierdzili oni bowiem zawsze, że Besarabia zamieszkała jest w większości przez Ukraińców, zaś później w większości utworzyli z niej nową republikę mołdawską.

¹⁹ Notter Papers, box 119, PG 18, Sep. 23, 1943.

państwo radzieckie tego tradycyjnego kierunku polityki rosyjskiej²⁰. Opracowania podkreślają znaczenie ekonomiczne tego obszaru, ale także przypominają wspólne brytyjsko-radzieckie oświadczenie w tej sprawie z sierpnia 1941 roku, zakładające wierność ustaleniom z Montreux i respektowanie terytorialnej integralności Turcji.

II. GRANICE POLSKI

1. Granica polsko-niemiecka.

a) Górny Śląsk²¹. Żądania polskie — jak piszą Amerykanie — opierają się na fakcie, że pierwotny projekt traktatu wersalskiego przyznawał te obszary właśnie Polsce. Podkomitet polityczny nie rozpatrywał tych spraw, zaś w ocenie podkomitetu terytorialnego Śląsk winien należeć do Polski będącej dlań naturalnym zapleczem. Proponowana korekta granicy dawałaby Polsce przyrost terytorium z ludnością ok. 770 000, z czego 56% stanowiliby Niemcy.

b) Prusy Wschodnie. Zgodnie z opinią podkomitetu politycznego obszar ten winien przyspaść Polsce z zagwarantowaniem szansy emigracji dla wszystkich chcących tego. Dla ułatwienia przesiedlenia i rekompensaty widziano możliwość przekazania Niemcom kawałka terytorium polskiego przylegającego do wschodniej granicy Niemiec²².

c) Gdańsk. Podkomitet polityczny sugerował włączenie tego obszaru do Polski, zaś podkomitet terytorialny dodawał, że jeżeli to nastąpiłoby to port i jego urządzenia winny być udostępnione Niemcom dla zorganizowania emigracji pod kontrolą międzynarodową.

W powoływanych i innych memorandumach w sprawach tej granicy widoczna jest doskonała orientacja Amerykanów w zakresie dążeń pol-

²⁰ Notter Papers, box 119, PG 16, Sep. 23 1943, Turkey: Soviet Union, Regional Problems: The Regime of the Turkish Straits sugeruje następujące rozwiązania: a) utrzymanie w mocy ustaleń z Montreux, b) umiędzynarodowienie Cieśnin — tu sprzeciw ZSRR i Turcji, c) przejście kontroli przez ZSRR — tu sprzeciw USA i Wielkiej Brytanii, d) kontrola przez Turcję i inne państwa czarnomorskie oraz Grecję; całościowe omówienie — Notter Papers, box 68, T 516, The Soviet Union and the Problem of the Turkish Straits przygotowany 24 stycznia 1945 przez H. N. Howarda.

²¹ Notter Papers, dok. cytowane P 217 i P 190; L. Pastusiak, *(Roosevelt a sprawa polska)* powołuje z prac Nottera opracowanie W. Kovena i J. C. Cambella z połowy 1943 r. zawierające 5 alternatywnych rozwiązań tych spraw. Z wielu sięgają Kołobrzegu a obszar na zachód od Odry określony jest jako: „Frontier Problems przygotowaną przez Division of Geography and Cartography March 1944, Germany Seroes Map 65, gdzie polskie żądania terytorialne na obszarze Pomorza sięgają Kołobrzegu a obszar na zachód od Odry określony jest jako: „Frontier which will probably receive British and Soviet support”.

²² S. M. Terry, *Poland's...*, s. 306, podaje, że taka sugestia padła już w czasie drugiego spotkania Sikorskiego z Rooseveltem. Najbardziej znane powtórzenie tej koncepcji zostało zawarte w pracy S. Wellesa, *The Time for Decision*, opublikowanej w Nowym Jorku już w 1944 r.; J. L. Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War 1941—1947*, New York 1972, s. 98, podaje, że pianiści Departamentu Stanu byli rzecznikami łagodnego pokoju, L. Pastusiak, *Roosevelt a sprawa polska*, s. 129—134, powołuje za pracą Nottera memorandum P. Mosleya z połowy sierpnia 1943 r. zawierające 8 możliwych rozwiązań granicy na terenie Prus Wschodnich i Gdańska.

skich²³. Nie przyjmując oficjalnie żadnych zobowiązań w sprawach granicznych przychylnie odnosili się do idei rekompensowania Polski kosztem Niemiec. Jedynie zakres tych zmian pozostawał otwarty.

2. Granica polsko-czechosłowacka.

Studia z tego okresu omawiają tylko sprawę Zaolzia (używana jest nazwa Cieszyn). Poza informacjami historycznymi i demograficznymi znajdujemy jedynie informacje, że podkomitet polityczny nie rozpatrywał tych spraw, a podkomitet terytorialny wypowiadał się za powrotem do granic z 1937 roku.

III. GRANICE NIEMIEC

1. Granica z Czechosłowacją (Sudety). Podkomitet polityczny akceptował opinię podkomitetu terytorialnego, że cały obszar winien wrócić pod władanie czeskie poza określonymi fragmentami sześciu „salients (Aä, Rumburk-Sluknov-Varnsdorf, Frydlant, Broumov, Fryvaldov and Krnov) inhabited almost wholly by Germans”. Późniejsze o dwa miesiące memorandum z 19 kwietnia 1943 roku ujmuje już sprawę inaczej, sprzeciwiając się jakimkolwiek zmianom na korzyść Niemiec²⁴.

2. Granica z Austrią. Tu odnotowuje się chyba tylko jako ciekawostkę wypowiedź arcyksięcia Otto, który w USA domagał się przekazania Austrii Berchtesgaden, Passau i Ausserefern.

3. Problem Kłajpedy. Nie rozpatrywano specjalnie tego zagadnienia kwitując całość stwierdzeniem (poza przytoczeniem informacji historyczno-etnograficznych) że Rosjanie chcą kontrolować ten obszar²⁵.

4. Granica z Francją²⁶. Brak tu szerszych studiów, a powtarzane są jedynie amerykańskie opinie o potrzebie przywrócenia francuskiej niepodległości i integralności terytorialnej.

5. Granica z Belgią (Eupen, Malmedy, Moresnet). Brak stanowiska amerykańskiego.

6. Granica z Holandią (spór o prawa do ujścia rzeki Ems wynikający z niedokładnego określenia tej granicy w 1824 roku). Brak stanowiska amerykańskiego.

IV. GRANICE POZOSTAŁYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

1. Granice Czechosłowacji (poza omówionymi).

a) Problem Rusi Zakarpackiej (spór czechosłowacko-węgierski). Duże znaczenie strategiczne, gdyż rozdziela Polskę i Węgry oraz daje połącze-

²³ Notter papers, dok. cytowany P 256 część Polish-German Frontier.

²⁴ W papierach Nottera znajduje się znaczna liczba memorandumów i map poświęconych granicom Niemiec. Powoływane Memorandum P 256 cytuje oświadczenie Bensa z lutego 1942 r., gdzie gotów on był, aby „cede territory on the West-Egerland, North, and Northeast territory which contain 600 000 to 700 000 Sudeten Germans” w zamian za odzyskanie fragmentów najbliższej granicy na północy i północno-wschodniej.

²⁵ Notter Papers, dok. cyt. P 190.

²⁶ Notter Papers, dok. cyt. P 217 i P 256.

nie z Rumunią. Brak stanowiska powoływanych komitetów, poza stwierdzeniem autorów raportu, że i tu ma zastosowanie zasada powrotu do granic przedwojennych²⁷.

b) Granica słowacko-węgierska. Podkomitet terytorialny sugeruje bezpośrednie rozmowy obu stron i zakłada możliwość oddania Węgrom 6 południowo-zachodnich powiatów przylegających do granicy i ewentualnie 4 dalszych²⁸.

c) Granica z Austrią. Tu znów jako ciekawostkę powołuje się wypowiedź arcyksięcia Otto dla Council on Foreign Relations z 14 lipca 1941 r., gdzie postulował przyznanie Czechosłowacji powiatu Felsburg²⁹.

2. Granice Rumunii (poza omówionymi).

a) Transylwania. Mimo obszernego omówienia realiów historyczno-etnicznych brak jest stanowiska obu podkomitetów i dopiero w memorandum z 25 maja 1944 roku czytamy o stanowisku Departamentu Stanu z marca tegoż roku głoszącym, że problem ten winien być rozpatrywany jako część ustaleń powojennych. Przypominano także stanowisko brytyjskie zawarte w wypowiedzi Edena z 10 marca 1943 odrzucające II arbitraż wiedeński oraz pierwsze radzieckie propozycje pokojowe także krytycznie doń odnoszące się³⁰.

b) Południowa Dobruża (w rękach rumuńskich od sierpnia 1913 r. do września 1940 r.). Brak stanowiska amerykańskiego, przypominano jedynie stanowisko brytyjskie mówiące o potrzebie zachowania tych ziem w rękach bułgarskich³¹.

3. Granice Węgier (poza omówionymi z Rumunią, Słowacją).

a) Granica z Jugosławią (Prekomurje, Medjumurje, Beranja, Baczka, Vojvodina — ziemie te poza Vojvodiną odzyskane zostały przez Węgry po rozbiórce Jugosławii w 1941 r.). Nie rozpatrywano przyszłości tego obszaru³².

4. Granice Bułgarii (poza omówionymi z Rumunią)³³.

a) Granica z Jugosławią (Timok, Bosilegrad, Strumica). Nie rozpatrywano tych spraw w żadnym z podkomitetów.

²⁷ W innych dokumentach np. Notter Papers box 79, ST Minutes Jan. 27, 1943 wspomina się o możliwym radzieckim zainteresowaniu tym obszarem; z kolei w Notter Papers box 61, T 200a, Sep. 14, 1943 „Soviet War Aims as presented by Soviet Sources” wskazuje na częste odwoływanie się w prasie radzieckiej do tych ziem jako obszaru ukraińskiego; Mapa „Czechoslovakia: Territorial Changes” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, Apr. 3, 1944, Czechoslovak Series, Map. 5.

²⁸ Patrz także Notter Papers, box 57, P 217 z 19 IV 1943.

²⁹ Notter Papers, dok. cyt. P 217.

³⁰ Notter Papers, dok. cyt. P 190, P 217, P 256.

³¹ Ibidem. Mapa „Rumania: Territorial Changes, Sep. 1, 1939 to Jan. 1, 1944” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, March 27, 1944, Rumanian Series Map 6.

³² Ibidem. Mapa „Hungary: Territorial Changes” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, March 23, 1944, Hungary Series Map 2.

³³ Dokumenty, ibidem; por. ciekawą pracę: Michael M. Boll, *Cold War in the Balkans, American Foreign Policy and the Emergence of Communist Bulgaria 1943—1947*, U. of Kentucky 1984; o mających miejsce radzieckich żądaniach co do portów bułgarskich patrz — Notter Papers, box 56, P-135b, Oct. 4, 1943, Official Views on Soviet Post-War Policy; Mapa „Bulgaria: Territorial Changes” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, March 29, 1944, Bulgarian Series, Map 1.

b) Granica z Grecją (Zachodnia Tracja). Nie rozpatrywano przyszłości tego obszaru, choć autorzy memorandum przypominają, że rząd emigracyjny Grecji zwracał się do Amerykanów już w czerwcu 1942 roku z zamiarem powiększenia swego terytorium aż do Rodopów. Amerykanie nie komentując tego wyrazili 6 października 1942 roku wsparcia dla idei wyzwolenia całej Grecji³⁴.

5. Europejskie granice Turcji nie były przedmiotem omówienia poza sprawą Dodekanezu — o czym niżej.

6. Granice Grecji (poza omówionymi z Bułgarią).

a) Granica z Albanią (obszar północnego Epiru). Do tego obszaru już od konferencji paryskiej aspirują Grecy, czego dowód dawali w notach do Sekretarza Stanu USA z czerwca i sierpnia 1942 i sierpnia 1943 r. Zakres tych żądań sięgał do linii biegnącej pomiędzy Himara a Valona nad Adriatykiem w kierunku północno-wschodnim do jez. Prespa. Żaden z podkomitetów nie wypowiedział się w tej sprawie a rząd USA dał wyraz swemu stanowisku w grudniu 1943 odkładając regulację tej kwestii na czas powojenny, lecz negatywnie odnosząc się do greckiego zamysłu brania udziału w ewentualnym ataku alianckim na teren Albanii³⁵.

b) Wyspy Dodekanezu (problem aspiracji Włoch, Grecji i Turcji) będące we władaniu włoskim od 1912 r. W ocenie podkomitetu politycznego winny być przekazane Grekom a tureckie żądania można co najwyżej zaspokoić wyspami Leros i Kastellorizo³⁶.

7. Granice Jugosławii (poza omówionymi z Bułgarią i Węgrami).

a) Problem Macedonii. Obszar ten od 1912 do 1941 należał w większości do Jugosławii, a potem do Bułgarii. Oba państwa uważały tamtejszą ludność (1,2 mln) za odłam własnej narodowości. Nie rozpatrywano przyszłości tych obszarów.

b) Granica z Albanią (rejon Djakovo i Dibra tj. Debar). Obszar ten przekazano Albanii będącej już wówczas częścią Włoch po klęsce Jugosławii w 1941 r. Nie rozpatrywano sprawy tego rejonu.

c) Granica z Włochami

— Zara (Zadar) — część austriackiej Dalmacji przekazana Włochom decyzjami układu w St. Germain. W ocenie komitetu politycznego winna być przyznana Jugosławii.

— Istria, Gorycja, Triest, Fiume, wyspy włoskie na wybrzeżu dalmatyńskim. Za wyjątkiem Fiume ziemie te przyznano Włochom układem w St. Germain. Komitet polityczny akceptuje propozycje podkomitetu terytorialnego, że Triest winien pozostać przy Włoszech a Fiume winno należeć do Jugosławii, choć oba miasta należy oddać kontroli międzynarodowej. Granica winna ulec korekcie na rzecz Jugosławii z za-

³⁴ Patrz także Notter Papers, box 58, P 256 rozdział „Greek Territorial Claims”

³⁵ Podobne stanowisko ZSRR w dok. cyt. P 135b; Mapa „Albania: Territorial Changes and Claims” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, Apr. 3, 1944, Albanian Series Map 1.

³⁶ Patrz także Notter Papers, box 58, P 242, Sep. 23, 1943 „Official Policies and Views of the Soviet, British and American Governments” podaje, że w grudniu 1941 Stalin sugerował, że Turcja winna oddać fragmenty Dodekanezu Grecji; Mapa „Greece: Political Claims” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, March 30, 1944, Greek Series Map 5.

chowaniem dla Włoch połączenia kolejowego pomiędzy Triestem a pozostałą częścią kraju i kopalniami na półwyspie Istria. Do Jugosławii winno należeć także miasto Fianona. Nie określono jednak stanowiska wobec przyszłości Gorycji i wysp. Stanowisko Jugosławii było dobrze znane Amerykanom, gdyż rząd tego kraju protestował przeciw rozbiorowi dokonanemu w 1941 roku, a także później określając swe cele wojenne mówił o wolności i integralności terytorialnej, co oznaczać miało odzyskanie ziem utraconych na rzecz państw Osi, jak i tych, które zostały przejęte przez innych po I wojnie światowej, mimo ich słowiańskiego charakteru³⁷.

8. Granice Austrii.

a) Granica z Włochami (Południowy Tyrol, Trentino).

Opinia podkomitetu politycznego zakłada, że terytoria leżące na północ od linii włoskich żądań wobec Austrii z negocjacji 1915 roku winny być przekazane jej właśnie. Dodano jednak, że rozciągłość terytorium przekazywanego Austrii może być zredukowana w efekcie porozumienia z włoskim rządem tymczasowym dającym szybsze zakończenie wojny³⁸.

Powyższy syntetyczny obraz amerykańskich studiów na temat terytorialnych problemów Europy dostarcza kilku refleksji. Po pierwsze, należy z uznaniem odnieść się do wiedzy analityków na temat realiów europejskich, choć obciąża ich błąd dość bezkrytycznego posługiwania się danymi statystycznymi stron będących w sporze. Po drugie, w opracowaniach tych widoczny jest charakterystyczny sposób patrzenia na tę zawiłą problematykę, który wyróżnia się dwiema cechami. Jedna to przywiązywanie wielkiej wagi do analizy historyczno-demograficznej, w której szukano uzasadnienia dla racjonalnego kształtu granic. Druga to skłonność do uznawania rozwiązań wersalskich za modelowe i tym samym możliwe do ponownego zastosowania (szczególnie w Europie Południowej). Można to nazwać racjonalizowaniem *ex post* Wersalu, mimo że Stany Zjednoczone nie były do tego traktatowo zobowiązane. Po trzecie, studia te — można to stwierdzić — nie były tylko suchą relacją faktów, mimo że tak wyglądały, gdy wczytujemy się w ich treść, były także pierwszym miejscem, gdzie powstawały propozycje rozwiązań. Nie wiemy niestety czy źródłem ich była wiedza i doświadczenie oraz obserwacja bieżącej polityki twórców opracowań czy inspiracja ze strony władzy zwierzchniej. Po czwarte, opracowania te wolne są od wizjonerskich rozważań i opierają się na realiach zmieniającej się sytuacji politycznej. Widoczne to było nawet wtedy, w latach 1941—1944, gdy tempo wyzwalania Europy i upadku obozu Osi nie wywoływało potrzeby szybkiego rozstrzygnięcia kwestii przyszłości politycznej i terytorialnej na terenie prawie całej Europy centralnej. Szacunek dla realiów zmieniającej się sytuacji widoczny był przede wszystkim przy omawianiu granic ZSRR, Polski i Niemiec. Tu nie krępowano się ani ustaleniami wersalskimi ani kryteriami etnicznymi (czasem do nich sięgano dla racjonalizowania propozycji), ale szukano rozwiązań, które w efekcie utrzymy-

³⁷ Notter Papers, dok. cytowane P 190, P 217, P 256, Mapa „Yugoslavia, Territorial Changes and Claims” przygotowana przez Division of Geography and Cartography, Apr. 3, 1944, Yugoslav Series Map 6.

³⁸ Notter Papers, dok. cyt. P 190.

wałyby jedność koalicji. Twórcy tych opracowań, chyba nawet bez inspiracji kogokolwiek, rozumieli czego się od nich oczekuje. Stąd wynikły wczesne sugestie akceptacji radzieckich propozycji granicznych, czy może już z innych motywów — propozycje niezbyt drastycznych korektur granic niemieckich. Działo się to w czasie, gdy deklarowana polityka USA głosiła coś wręcz odmiennego. Realia nowo tworzącego się układu sił tworzyły sytuację, że Europa stająca się stykiem dwu mocarstw mogła mieć kształtowane granice w coraz mniejszym stopniu przez racje historyczno-etnograficzne. Omawiane tu studia analityków Departamentu Stanu były — można to z pewnością przesadą stwierdzić — w części jedną z ostatnich prób racjonalnego kształtowania granic.

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕВРОПЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ГОСДЕПАРТАМЕНТА В 1941—1944 ГОДЫ

Аналитическая деятельность госдепартамента была сосредоточена на следующих вопросах: территориальном, политическом и международных организаций. Первый из них представлен в наибольшем количестве исследований, в которых на базе всестороннего изучения были отражены все конфликты, касавшиеся формы границ в Европе. Результаты этих исследований вызывают разнородные рефлексии.

Во-первых, эти исследования были попыткой рационального начертания границ на основе историко-демографических критериев. Для некоторых границ (особенно на Балканах) в возвращении к версальским решениям усматривали возможность ликвидировать споры о границах. Это можно назвать рационализированием „экс пост” Версальского договора (и других, заключенных в то время).

Во-вторых, значение этих исторических и демографических элементов заметно уменьшалось при рассмотрении границ Советского Союза (и Германии), ибо в этом случае осознание роста могущества Советского государства и, что за этим следует, увеличения его возможностей в Центральной Европе вызвало быстрое одобрение советских граничных требований, несмотря на официально выдвинутый принцип непризнания граничных изменений военного времени.

В-третьих, хотя нам неизвестно, как циркулировали документы, созданные в планировочных ячейках, можно предполагать, что это был один из центров выработки мнения. В то время оно не приобрело особого значения, ибо президент привык выводить свою политику скорее из желательного ему представления о мире, чем из демографических или исторических реальностей.

TERRITORIAL PROBLEMS OF EUROPE IN THE STUDIES OF THE DEPARTMENT OF STATE, 1941—1944

The Department of State concentrated its analytical work on territorial and political problems and problems of international organizations. Comprehensive studies on Europe's territories were a basis for the produced elaborations the greatest number of which presents all conflicts connected with the shape of boundaries in Europe.

The results of these studies arouse various feelings. First of all, these studies constituted a springboard for an attempt at a rational demarcation of boundaries based on historical and demographical foundations. In some cases, for instance, in the case of the boundaries in the Balkans, a return to the Versailles Treaty decisions seemed to be a chance for solving the boundary conflicts. This may be called an *ex post* rationalization of the Versailles Treaty (and other treaties concluded at that time).

Secondly, the historical or demographic elements played a lesser role when the boundaries of the Soviet Union (or Germany) were discussed. The growing power of the Soviet Union and, as a result, greater possibilities of exerting an influence in Central Europe, were the reason for a speedy acceptance of the Soviet demands, in spite of the fact that officially a principle of non-recognition of the boundary changes made during the war was proclaimed.

Thirdly, we do not know where the documents produced by the planning centres were sent; we can only assume that it must have been an advisory centre. However, its opinions were not taken into consideration since the President used to base his policy more on the visionary image of the world than on the demographic and historical facts.